

Asya Studies

Academic Social Studies/Akademik Sosyal Arařtırmalar
Number: 2, p. 27-35, Winter 2017

ESKİ MISIR TARİHİNDEKİ DİNSEL YÖNETİM STRATEJİSİNİN PTOLEMAİOS HANEDANI'NDAKİ YANSIMALARI REPERCUSSION OF ANCIENT EGYPTH RELIGION ADMINISTRATION STRATEGY OVER PTOLEMAIOS DYNASTY

Arařtırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliř Tarihi /
Article Arrival Date
17.12.2017

Makale Yayın Tarihi /
The Published Date
31.12.2017

Asya'dan
Avrupa'ya
Uluslararası
Sosyal Bilimler
Dergisi

Dr. Eylem Güzel
egguzel@hotmail.com

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0001-8702-4555>

Öz

Bu makalenin amacı, Ptolemaiosların (M.Ö. 305-30) eski Mısır siyasi ve dini geleneğinin yansımaları niteliğindeki hanedanlık sistemini ortaya koymaktır. Erken dönem Mısır hükümdarları gibi tüm Ptolemaios hükümdarları, hanedanın ilk yıllarından itibaren kendilerini firavunların mirasçıları olarak görmüşler ve böyle bir siyaset uygulamışlardır. Bu siyasi geleneğin, Mısır'ın son hanedanı olan Ptolemaioslarda nasıl işlediği, hükümdarların ne derece başarılı olduğu ve uyguladıkları din siyasetinin halk tabanında nasıl karşılık bulduğu hususları ele alınacaktır. Bu doğrultuda Ptolemaiosların ilk hükümdarı I. Ptolemaios Soter'den son hükümdar VII. Kleopatra'ya uzanan Mısır siyasi geleneği üzerinde durulacaktır. Böylece Mısır'ın yerel geleneklerinin, Ptolemaios hükümdarlarının firavun-kral/kraliçe, tanrı-kral ya da tanrıça-kraliçe anlayışını sürdürmelerindeki rolü anlaşılmasına çalışılacaktır. Bir başka ifade ile Ptolemaiosların hükümdara tapmaya dayanan din siyasetinden neler kazandığı ortaya konulacaktır. Kral ve kraliçelerin, Ptolemaios hükümdarlarının önem verdiği hükümdar kültürü aracılığıyla tanrılaştırılması söz konusudur. Hükümdarın tanrılaştırılması geleneğinin kendi meşruiyetlerini sağlamada anlamlı bir rol oynayacağı düşüncesinde olan Ptolemaios hükümdarları, hem Mısır halkının sevgisini kazanacak hem de siyasetlerini pekiştirecek Mısır dinini önemsemişlerdir. Bir anlamda halkını kendi siyasetine inandırabilen hanedan, egemenliği altındaki kesimi nispeten sorunsuz bir şekilde yönetmiştir. Böylece Ptolemaios Hanedanının genel anlamda antik dönem içerisinde özel anlamda ise tarihi literatürdeki yerini aldığı daha açık hale gelir.

Anahtar Kelimeler: Ptolemaios Hanedanı, Din, Siyaset, Tanrılaşma, Meşruiyet

Abstract

Aim of this article put forward that Ptolemaios' (M.Ö. 305-30) has maintained dynasty system, which reflected ancient Egypt politics and religion tradition. All of Ptolemaios' like ancient period Egypt emperors had seen themselves as inheritor of Pharaoh from the beginning period of dynasty and had applied such as politics. It would discuss how this political tradition work within Ptolemaios Dynasty, which was last one of Egypt, how successful were emperors and how reflect their religion politics in the public eye. In this way, it would emphasize that Egypt traditional politics, which had been lasted from first emperor of Ptolemaios Dynasty named Ptolemaios I to last queen Cleopatra VII. So, the role of Egypt local tradition over emperors of Ptolemaios, who put themselves as Pharaoh-king/queen, god-king or goddess-queen, has been tried to understand. In other words, it has been revealed what gain emperor of Ptolemaios by application of religion politics depending upon adoring. It was said that divinity of king or queen had been realized by implementing emperor cult, which was regarded by dynasty. Ptolemaios emperors, who thought tradition of emperor divinity had significant role over their legitimacy, paid attention to Egypt religion both getting community affection and strengthening their politics. In a manner of speaking, dynasty, who might convince its community to her/his politics, had unproblematically governed their public, who was under their sovereignty. So, Ptolemaios Dynasty taken place within Ancient period in general, and in historical literature in special has revealed.

Keywords: Ptolemaios Dynasty, Religion, Politics, Divinity, Legitimacy

GİRİŞ

M.Ö. 5500'lerde göçebe yaşamdan tarımsal yaşam tarzının ortaya çıkmasıyla tarım kökenli bir toplum haline gelerek yerleşik yaşama geçiş yapan Mısır, toplumu Nil Vadisi'nin ekolojisine odaklanmış köklü bir uygarlığın temsilcisi olarak uzun süre varlık göstermiştir. Nil Nehri'nin Fırat ve Dicle'nin kuzeyden güneye akışıyla ters orantılı olarak Yukarı Mısır ve Aşağı Mısır olmak üzere iki farklı coğrafyadan oluşan Mısır uygarlığının dengesi ve istikrarını, nehrin bölgeye sağladığı ekonomik getirilerle ilişkilendirmek mümkündür.¹ Nil Nehri'nin sellerle getirdiği alüvyonların oluşturduğu bu verimli arazide uzun yıllar varlığını sürdüren Mısır uygarlığı, din ve siyaset ilişkisini gözler önüne seren bir siyasi yapılanma geliştirmiştir. Tanrı-kral ya da firavun-kral olarak Mısır'ı yöneten hükümdarların, siyasi merkezi Memphis olarak belirlenen ülkede siyasi birliği sağlaması, ilk üç sülaleyi kapsayan İlk Sülaleler Dönemi'nden (M.Ö. 3100-2600) itibaren başlamıştır. Uzun yıllar sürecek olan monarşi sisteminin temellerinin atıldığı bu dönemde, özellikle de M.Ö. 2500'lerde, firavunun, Güneş tanrısı Ra'nın temsilcisi olduğunun kabul görmesinin ardından² firavun-kral anlayışının daha gelişmiş bir formda devam ettiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla, Mısır'daki erken hanedanlıkların ortaya çıkışından itibaren başlayan bu durum, Ptolemaios Hanedanı'nın yıkılışına değin varlığını sürdürmüştür. Bu açıdan baktığımızda, Mısır'daki monarşi anlayışının ve yeni krallık modelinin oluşumunda dinin etkisini araştırmak, bölgedeki din siyasetinin kökenini ortaya koymada önem kazanmaktadır. Nitekim inancın kurumsallaşması din kavramını oluşturmaktadır. Fakat Mısır'da din ile siyaset birlikte kurumsallaşmış ve gelişmiştir. Bu sebepten dolayı iki ayrı gelişim yerine tek bir gelişimin varlığından söz etmek mümkündür. Zira Mısır'ın erken dönemlerinden itibaren var olan dini yaşantıyı merkeze alan yönetim anlayışı Mısır'ın Roma hakimiyetine girdiği M.Ö. 30 yılına dek tahta geçen tüm hükümdarlar tarafından uygulanmış siyasi bir gelenektir. Bu dini içerikli yönetim geleneğinin, Mısır'ın son hanedanı olan Ptolemaioslarda nasıl işletildiği, bu dönemde tahta geçen hükümdarların mevcut din siyasetini uygulamada ne derece başarılı olduğu ve uyguladıkları siyasetin halk tabanında nasıl yansıma bulduğu hususları ele alınacaktır. Böylece Ptolemaios Hanedanı boyunca tahta geçen hükümdarların politik faaliyetleri, eski Mısır geleneğinin izlerini taşıyan hanedanlık sistemi ve süregelen dini gelenekler kapsamında, ilk hükümdar I. Ptolemaios Soter'den son hükümdar VII. Kleopatra'ya kadar değerlendirilecektir. Böylece Ptolemaios Hanedanı'nın ilk yıllarından yıkılışına kadar olan dönem boyunca Mısır'ı yöneten hükümdarların firavun-kral/krallıç, tanrı-kral, tanrıça-krallıç statusündeki yönetim anlayışı dinsel köken ile ilişkilendirilecektir. Bahsi geçen din siyaseti anlayışını Mısır'ın yerel siyasi geleneği ile karşılaştırmak suretiyle mevcut yönetim sistemine uyum süreci değerlendirilmiş olacaktır.

Mısır'ın Tanrı Kültürü

Firavunların ve Pers Kralları'nın mirasçısı olarak Mısır'da kurulan ve merkezi idareye sahip salt monarşi anlayışının hâkim olduğu Ptolemaios Hanedanı'na³ baktığımızda, Makedon gelenekleriyle Mısır yerel dinamiklerinin uzlaştığı bir iktidar anlayışına sahip olduğunu söylemek mümkündür. Ptolemaios Hanedanı, Mısır'daki yerel yönetim sistemini benimsemesi nedeniyle çağdaşı konumundaki diğer Hellenistik krallıklardan belirgin bir şekilde ayrılır. Bu krallıkların oluşum sürecine baktığımızda, amacı büyük bir dünya imparatorluğu kurmak olan Büyük İskender'in stratejik doğu seferiyle gerçekleştirmiş olduğu fetihler sonrasında Küçük Asya ve Doğu Akdeniz çevresinde yer alan toplumların sosyo-politik yapısında meydana gelen değişimlerin⁴ yanı sıra hem Yunan hem de doğulu nitelikleri barındıran ve "salt monarşi"nin hâkim olduğu yeni bir yönetim şekline bahsetmek gerekir. Bu süreç Büyük İskender başta olmak üzere onun ele geçirdiği bölgelerde değişimin öncüsü olmuştur. Zira Persli gibi giyinen, *diadem* takan, tam bir doğulu gibi davranmaya başlayan hatta Asya Kralı ilan edilen Büyük İskender, Mısır'da Tanrı Amon'un oğlu sıfatını dahi almıştır.⁵ Dolayısıyla burada doğulu ve batılı özelliklerin kaynaşmasından söz etmek mümkündür. Bu kaynaşmanın yansımaları Mısır'daki Ptolemaios Hanedanı'nda da karşımıza çıkmaktadır. Ptolemaios tahtında söz sahibi olan hükümdarlar, bir yandan Yunan geleneklerine bağlılıklarını sürdürürken diğer yandan Mısır iktidar geleneğini sürdürebilme stratejileriyle ön plana çıkmaktadır. Bu anlamda Makedon sınırlarından çok uzakta kurulan bu hanedanın,

¹ Freeman, 2013: 24; Yıldırım, 2016: 711.

² Freeman, 2013: 30; Yıldırım, 2016: 711.

³ İplikçioğlu, 1997: 120; Mansel, 1995: 492-493

⁴ Arrianos, *İskender'in Seferi*, 1. 11; Plutarkhos, *İskender*, XIV-LXXIII.

⁵ Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*, 17. 77. 5; Arrianos, *İskender'in Seferi*, 4. 7. 4; Akurgal, 1987: 205; İplikçioğlu, 2000: 45.

doğulu ve yerel kimliğe sahip bir bölgeye hâkim olmasında izlenen din siyasetinin niteliği ve getirilerini anlayabilmek için büyük ölçüde Mısır'ın bu çağlarda yaşamış olduğu değişim sürecinin ortaya koyulması önem kazanmaktadır. Söz konusu bu sistem, aynı zamanda Mısır monarşi geleneği ile Yunan tarzı yönetim anlayışının birleşmesiyle ortaya çıkan krallık idaresinin en farklı örneğini teşkil etmesi açısından da oldukça anlamlıdır. İki farklı yönetim anlayışının sentezi olarak ortaya çıkan yeni iktidar anlayışı, Ptolemaios hükümdarlarının bu yeni anlayışı benimseyerek hanedanın var olduğu süre zarfında istikrarlı bir şekilde sürdürmeleri oldukça önemli bir ayrıntıdır. M.Ö. 4. yüzyıldan itibaren Mısırlı hükümdarlar yerine yabancı kökenli hükümdarlar tarafından idare edilmeye başlayan Mısır, ilk hükümdar I. Ptolemaios Soter'den son hükümdar VII. Kleopatra'ya kadar yaklaşık üç asır boyunca Makedon asıllı hükümdarlar tarafından yönetilmiştir. Mısır'ın erken dönemlerinden itibaren uygulanan din siyaseti, hanedanın kuruluşundan yıkılışına kadar tahta geçen tüm Ptolemaios hükümdarları tarafından da benimsendiği görülmektedir. Mısır'ın ilk hükümdarlarını rol model alan Ptolemaios hükümdarları kendilerini firavunların mirasçıları olarak görmüşler ve firavun-tanrı anlayışını devam ettirmişlerdir.⁶ Kısacası, firavun-kral/kraliçe anlayışı kapsamında dini gücü elinde bulunduran ve genellikle miras yoluyla tahtın sahibi olan Ptolemaios hükümdarlarının varlığından söz etmek mümkündür. Nitekim bu süreçte, Ptolemaios tahtına geçmiş olan hükümdarların, tek tanrı olmaktan ziyade tanrılar panteonunda yer alan bir tanrı olan firavunları ve erken dönem Mısır krallarını modelleyerek tanrı konumuna ulaştıkları görülmektedir. Firavunlar tarafından kullanılmış olan bazı dini sembolleri kendi kraliyet sembollerine dahil etmeleri söz konusu olmuştur. Örneğin Mısır'ın kuzey kısmında yer alan Aşağı Mısır için kırmızı taç, güney kısmında yer alan Yukarı Mısır için ise beyaz taç kullanarak bu simgeselliği sürdürmeleri, Ptolemaiosların din siyasetini anlamada oldukça anlamlı bir veri olarak kabul edilebilir. Tapınak duvarlarındaki tasvir ve heykellerde kendilerini Mısır krallarının giydiği kıyafetler ve bazı hakimiyet belirteçleri ile birlikte betimlemiş olmaları da bir diğer önemli veri olarak karşımıza çıkar.

Neredeyse hanedanın tamamının benzer bir siyasi strateji izlemesinin nedeni Ptolemaiosların en büyük idealleri kapsamındaki yerini sürekli olarak koruyan bir unsur olan Mısır halkı ile dini açıdan iyi ilişkiler geliştirmek ve böylelikle Mısır firavunlarının gücünü kullanarak Mısırlıların dostluğunu kazanabilmektir.⁷ Bunun temel nedeni halkın yeni yöneticilere karşı ayaklanmasını önlemektir. Hükümdarların din siyaseti kapsamında gerçekleştirmiş oldukları bu uygulama, onlara iki farklı rol yüklemiş, bir yandan Mısır'ın yerli halkının ilahi kralları sayılan "firavun" olurken diğer yandan bölgede yaşayan Mısırlı, Yunan, Makedon ve Yahudi vatandaşların "kralı" olma görevini de üstlenmişlerdir.⁸ Yani tanrı-kral ya da firavun-kral sıfatıyla daha güçlü ve saygın bir konuma ulaşmak suretiyle ülkeyi idare etmişlerdir. Dolayısıyla mevcut yöneticiyi tanımlayan bir yapıya sahip olan hükümdar kültürünün tüm Ptolemaios hükümdarları tarafından hem dini hem de siyasi amaçlı olarak benimsendiğini söylemek mümkündür.⁹ Ayrıca, hükümdarın tanrılaştırılması geleneğinin, kendi meşruiyetlerini pekiştirmede önemli bir rol oynayacağı düşüncesinde olan Ptolemaios hükümdarları, Mısır halkının sevgisini kazanmak ve kültürel açıdan güçlenmek amacıyla Mısır dininden yararlanmışlardır.¹⁰ Böylece, Mısır hükümdarı olarak, kutsal bir yetki ve koruyucu hükümdar imajı yaratma çabası içinde olan Ptolemaios kralları,¹¹ bir yandan kendilerini tanrı ile ilişkilendirip yüceltirken diğer yandan halka kendilerini kabul ettirmişlerdir.¹²

Ptolemaios Dönemi Mısır'ı, tanrı kültüründen farklı bir yapıya sahip olan hükümdar kültürünün ön planda olduğu bir bölgedir. Halk tabanında önemli bir yere sahip olan ve neredeyse her şeyin bir tanrısı olan tanrı kültürü anlayışı Mezopotamya, Mısır ve Anadolu'dan başlayan tanrı kültürleri zamanla değişime

⁶ Grant, 2011: 59; Evans, 1931: xxvi; Adamson, 1982: 88

⁷ Ptolemaios hükümdarları her ne kadar Mısır halkı ile dini açıdan iyi ilişkiler geliştirmeyi ve halkın dostluğunu kazanmayı hedeflemiş olsalar da bunu en iyi gerçekleştiren hükümdarın VII. Kleopatra'dır. VII. Kleopatra tanrı ve tanrıçalara tapınaklar adayarak, dini törenlere resmen katılarak (VII. Kleopatra Mısır'daki dini törenlere bizzat katılan ilk Ptolemaios hükümdarı olarak öne çıkmaktadır) Mısır'ın dini geleneklerine saygısını açıkça göstermiş böylece halkın sempatisini kazanırken kendi meşruiyetini de sağlamıştır. Bkz. Chamoux, 2002: 159; El Daly, 2003: 53; Kallen, 2013: 68-70; Roller, 2010: 53, 57-58

⁸ Grant, 2011: 59; Evans, 1931: xxvi

⁹ Spier, 1989: 23; Ashton, 2008: 130

¹⁰ Bernal, 2003: 187

¹¹ Wilkinson, 2013: 581

¹² Bu gelenek Yunanistan'da ve Mezopotamya'da da karşımıza çıkmaktadır. Bkz. Yıldırım, 2017: 113; Yıldırım, 2016: 713.

uğramış, ülkelere veya kentlere egemen olan tanrılar yani tanrı-krallar haline dönüşmüştür.¹³ Böylece değişime uğrayan tanrı kültü anlayışı, bu yönüyle, yerel tanrının yeryüzündeki sureti olarak tanrı statüsüne ulaşan hatta tapınım gören bir hükümdardan bahsedebileceğimiz hükümdar kültürünü yansıtan bir boyuta geçmiştir. Mevcut kralın kendine ait bir kült ile tanrılaştırılmasının söz konusu olduğu hükümdar kültürü ve buradaki tanrılaşma süreci ise özellikle M.Ö. 3. yüzyıldan itibaren kralın ölümünden sonra da uygulanan bir yöntemdir.¹⁴ Bu kralların öncüsü ve hükümdar kültürünün kurucusu olan kişi, kendini tanrı olarak sunmuş olan kişi Büyük İskender'dir. Hükümdar kültürünün ortaya çıktığı ilk bölge ise Hindistan'daki Bactra bölgesidir. Dolayısıyla Ptolemaios Hanedanı'nda hükümdar kültürünün resmi olarak başlaması, Büyük İskender'in Mısır'ı ele geçirdiği döneme rastlamaktadır.¹⁵ Büyük İskender'den sonra gelen I. Ptolemaios Soter tarafından da benimsenen bu hükümdar kültürü anlayışı, hanedanın son yöneticisi olan VII. Kleopatra döneminde de devam etmiştir.¹⁶ Nitekim Ptolemaios hükümdarlarının tamamı, hanedanın ilk yıllardan itibaren Mısır'ın yerel yönetim sistemine sıcak bakmışlar ve teamülleri nispeten eksiksiz bir şekilde yerine getirmişlerdir. Öyle ki, tüm Ptolemaios hükümdarları, erken dönem Mısır hükümdarları gibi hanedanın ilk yıllarından itibaren kendilerini firavunların mirasçıları olarak görmüşler ve siyasi tutumlarını bu yönde şekillendirmişlerdir.¹⁷ Bunun dışında, kendi heykellerini firavun olarak tasvir ettirmişlerdir.¹⁸ Böylece, Mısır'ın tanrı konumunda olan firavunlarını izleyen siyasi strateji üzerinden tanrı statüsüne ulaşmaya çalışmışlardır.¹⁹ Hükümdarların, kendilerinin firavun olarak tasvir edildiği betimlemeleri tapınak duvarlarına yaptırma gerekçeleri, kendi siyasi meşruiyetlerini sağlama ve sağlamlaştırma kaygısı ile ilişkili bir durum olarak değerlendirilebilir.²⁰ Bu politika sayesinde, iktidara gelen tüm Ptolemaios hükümdarları, kendi siyasi geleneklerinden farklı bir din siyasetine sahip olan Mısır'ı, yine Mısır'ın yerel gelenek, görenek ve inanç sisteminin de desteğini almak suretiyle yönetmişlerdir. Bu aşamada, Ptolemaios hükümdarları tarafından uygulanan gelenekleri yerel özellikleriyle açıklamak gerekmektedir.

Ptolemaios hükümdarları, Mısır halkı tarafından anlaşılacak ve politik amaçlarını gerçekleştirmek için dini yönden yapılabilecek her türlü rutini yerine getirmekten imtina etmemişlerdir. Bu doğrultuda din stratejisi üzerinden politik saygınlığın pekiştirilmesi amaçlanmış, Ptolemaios gelenekleri arasında yer alan Dionysiak tarzı dini törenler bile düzenlenmiştir.²¹ Öyle ki Büyük İskender

¹³ Altunay, 2012: 139-140

¹⁴ Tarn, 1928: 206; Ashton, 2008: 130; Iosephus, ideal tanrılaşmayı "apotheosis" ile ifade eder. Bkz. Iosephus, *Antiquitates Iudaeorum*: 3. 8. 3; Bazı modern yazarlar ise ideal tanrılaşmayı Mısır kraliyet şartlarıyla bağdaştırmanın mümkün olmadığını belirtir. Bkz. Fraser, 1961: 147-148

¹⁵ Tarn, 1928: 218; Wilkinson, 2013: 578.

¹⁶ VIII. Ptolemaios'un ikinci saltanat yılına ait olan ve Pathyris'te ele geçen Yunanca bir papirüsün ilk on beş satırında dönemin hükümdar kültürü anlayışını yansıtan bilgiler yer almaktadır. Walker&Higgs, 2001: 72. Fig. 51.

¹⁷ Iosephus, *Antiquitates Iudaeorum*: 1. 161; Iosephus, *Bellum Iudaicum*: 5. 375; Adamson, 1982: 88

¹⁸ Evans, 1931: 59

¹⁹ Büyük İskender, ölümünden sonra hükümdar kültürü kapsamında tanrılaştırılmıştı. Bu durum, Ptolemaios hükümdarlarının hükümdar kültürünü benimsemesindeki en önemli etkenler arasında yer almaktadır. Bkz. Wilkinson, 2013: 578

²⁰ Ptolemaios hükümdarlarının kendilerini firavun şeklinde tasvir ettirmesi, geçmişte firavun-kral konumunda olan Mısır firavunlarının dini ve siyasi gücünü kullanarak Mısır halkının dostluğunu kazanmalarında önemli bir rol oynamıştır. Bu strateji sayesinde, Mısır'ın dini unsurları olan tapınakları politik menfaatleri doğrultusunda kullanan Ptolemaios hükümdarları, Mısırlı din adamlarının, rahiplerin ve firavunların yanı sıra dini sistemin ve örgütlenmelerin gücünden faydalanarak kendi konumlarını pekiştirmeye çalışmışlardır. Bu anlamda VIII. Ptolemaios Euergetes ve karısı Kleopatra'nın dini faaliyetlerini içeren yazıt önem kazanmaktadır. Bkz. *OGIS* 168 <http://www.attalus.org/docs/ogis/s168.html>; Ptolemaios hükümdarları bir yandan tapınakları kullanarak siyaset yaparken diğer yandan da kendilerini geçmişteki Mısır kralları ve yerel tanrılarıyla da ilişkilendirerek tanrılaşmaya ve yüceltmeye çalışmışlardır. Ptolemaios hükümdarlarının, tapınakları kullanarak siyaset yapma geleneğini uygulamalarında, Büyük İskender'in Mısır'da "Amon'un Oğlu" olarak tanrılaştırılmasının büyük rolü vardır. Bu geleneği benimseyen Ptolemaios hükümdarları, kendilerini Yunan tanrıları ile de özdeşleştirmişlerdir. Bu uygulamalar, Ptolemaios Hanedanı'nın ilk yıllarından başlayarak son hükümdar VII. Kleopatra'ya kadar devam etmiştir. Bkz. Evans, 1931: xxvi; Grant, 2011: 59; Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*: 17. 77. 5; Arrianos, *İskender'in Seferi*, 4. 7. 4; Akurgal, 1987: 205; İplikioğlu, 2000: 45

²¹ Dionysiak törenler ve Dionysos şenlikleri Mısır'ın dini gelenekleri ile bağlantılı olarak kutlanmıştır. Bkz. Herodotos, *Historiai*: 2. 48-49; 3. 97

tarafından da uygulanmış olan bu geleneğin,²² özellikle VII. Kleopatra Dönemi'nde, VIII. Ptolemaios Euergetes Dönemi'ndeki sınırlarını bile aştığını ileri sürmek mümkündür. Dini bir gelenek olarak karşımıza çıkan bu törenler, dans edip içki içerek yapılmasının yanı sıra şehvet ve müzik içeren görkemli ritüelleri de kapsıyordu. Burada, Dionysiak törenlerin yanı sıra pek çok dini ritüel de düzenleyen XII. Ptolemaios²³ gibi kızı VII. Kleopatra'nın din siyaseti de ziyadesiyle öne çıkmaktadır.²⁴ Aslında VII. Kleopatra, Mısır'daki üç yüz firavundan biridir.²⁵ Mısır'daki firavun gelenekleri çizgisinde bir din siyaseti yürüten kraliçe, bu konumunu pekiştirmek suretiyle bir firavun kadar etkili olmayı başarmış²⁶ ve böylece Mısırlılar tarafından firavun olarak kabul görmüştür.²⁷ Ne var ki kendini bir firavundan ziyade bir tanrıça yani Isis²⁸ ve Aphrodite²⁹ olarak tanırlaşmayı ve ilahlaşmayı tercih etmiştir.³⁰ Aslında hanedanın son kraliçesi ve firavunu olarak kendini konumlandırması gereken VII. Kleopatra'nın, tanrıçalaşmayı tercih etme nedeni, hem Mısır'ın yerel tanrıçası hem de Yunanlıların tanrıçası ile özdeşleşmesi, kendini Isis'in yeryüzünde vücut bulmuş hali olarak görmesi Mısır'ın din siyaseti ve tanrı kültürü ile ilişkilendirilmelidir. Burada, Ptolemaios Hanedanı boyunca tahta geçmiş olan atalarının siyasetini de yerel siyasete dahil ettiğini de vurgulamak oldukça önemlidir.³¹

Mısır'da Kral ve Kraliçelerin Din Siyaseti

Çok farklı yollarla kendilerini tanırlaştırmış ve yüceltmış olan Ptolemaios kralları tanrı ile olan ilişkilerini pekiştirerek kendilerini kabul ettirme hatta bir nevi meşrulaştırma çabası içine girmişlerdir.³² Aslında kraliyet statüsünü yüceltmenin en basit ve tutarlı yolu budur. Zira kralın kendine özgü bir kült ile tanırlaştırılması söz konusudur. Nitekim M.Ö. 3. yüzyıldan itibaren bu tanırlaştırmanın öldükten sonra da sürdürüldüğü görülmektedir.³³ Ptolemaios hükümdarları, Mısırlı firavunların yanı sıra atalarını izleyen bir siyasi strateji izlemişlerdir. Zira bu hükümdarların en önemli rol modellerinden biri olan Büyük İskender Mısır'a geldiğinde Memphis'e uğramış, burada yerel kraliyet tanrısı Apis'e ve diğer tanrılara kurbanlar sunmuş, hatta onları onurlandırmak için sanat ve spor yarışmaları düzenlemiştir.³⁴ Büyük İskender'in ardılı olan I. Ptolemaios da hayvan kültlerini onurlandırmaya çok özen göstermiştir. Bu kapsamda Mısır tarihinde sıkça karşımıza çıkan hayvan kültleri arasında yer alan ve I. Hanedan Dönemi'nden beri kralla

²² Sicilyalı Diodorus, Büyük İskender'in Dionysos alayı oluşturduğu ve yeme-içmenin bol olduğu dini törenler düzenlediği konusunda bilgi verir. Bkz. Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*: 17. 106; Plutarkhos ise Mısır'dan Fenike'ye dönen Büyük İskender'in tanrılara kurbanlar sunduğunu, törenler düzenlediğini, koro ve tragedya yarışmaları düzenlediğini ifade etmektedir. Bu ifadelerden İskender'in Dionysiak törenler düzenlediği anlaşılmaktadır. Bkz. Plutarkhos, *İskender*: 29

²³ Bkz. XII. Ptolemaios. XII. Ptolemaios'un farklı tanrıların dini bayramlarını da kutladığını gösteren tabletler Eg. Gallery British Museum: 379 envanter numarasıyla mevcuttur. Bkz. Birch, 1864: 7

²⁴ Dini ritüellerde VII. Kleopatra'nın babası XII. Ptolemaios'a eşlik ettiği yazıtlar tarafından da doğrulanmaktadır. Örneğin Hathor'daki Dendera Tapınağı'nın mahzeninde yer alan bir yazıtta XII. Ptolemaios'un adının yanı sıra kabartma olarak "Kleopatra" ve "kralın en büyük kızı" yazmaktadır. Bu dönemde V. Kleopatra Tryphaina'nın hayatta olmadığı için burada adı geçen "Kleopatra" muhtemelen babasına eşlik eden VII. Kleopatra'dır. Bkz. Tyldesley, 2008: 39

²⁵ Delaney, 2014: 8; Grimal, 2005: 145; Brenk, 1992: 160

²⁶ Delaney, 2014: 1; Kallen, 2013: 68-70

²⁷ Kallen, 2013: 68-70

²⁸ Plutarkhos, *Marcus Antonius*: 16; Ashton, 2003: 27; Grant, 2011: 37

²⁹ Plutarkhos, *Marcus Antonius*: 25-26; Griffiths, 1961: 115; Ashton, 2003: 26; Ashton, 2008: 181-182

³⁰ Mısır'da Isis ve Aphrodite ile ilişkilendirilerek tanrıça konumuna ulaşan Kleopatra, Roma'da da tanrıça Venüs ile özdeşleştirilmiş formda karşımıza çıkmaktadır. Bkz. Volkmann, 1958: 71.

³¹ I. Ptolemaios, hanedana meşruluk kazandırmak için kendisini Büyük İskender ile ilişkilendirdi ve İskenderiye'de bir kült oluşturarak bunu sağlamaya çalıştı. Büyük İskender'i tanırlaştırdığı gibi kendisini de onun gibi tanırlattı. Öldükten sonra da Mısır'da resmi olarak tanırlaştırıldı. Bundan sonra I. Ptolemaios'un onuruna İskenderiye'de her dört yılda bir geçit törenlerinin, kurbanların, ziyafetlerin ve spor karşılaşmaları eşliğinde kutlanan "Ptolemai Festivali" düzenlendi. Bkz. Wilkinson, 2013: 578

³² Ashton, 2008: 130; Spier, 1989: 23

³³ Ashton, 2008: 130; Tarn, 1928: 206; Antik Yunan felsefesinde Aristoteles'e atfı yapılarak tanrının mükemmel olduğu vurgulanması ideal tanrı kavramının oluşumuna zemin hazırlamıştır. Yahudi kökenli tarihçi Flavius Iosephus'un ideal tanırlaştırma olarak ifade ettiği "apotheosis" kavramı da bunu en iyi şekilde açıklamaktadır. Bkz. Iosephus, *Antiquitates Iudaearum*: 3. 8. 3

³⁴ Arrianos, *İskenderin Seferi*: III. 1; Hölbl, 2001: 9

güçlü bir bağı olduğu gerekçesiyle önem kazanan Memphis'teki Apis Boğası'na³⁵ kült merkezleri inşa ettirmiştir. Ardılı II. Ptolemaios Philadelphos ise tahta çıkar çıkmaz Mısırlı bir hükümdar olarak dini vazifelerini yerine getirmek amacıyla başta yerel hayvan kültlerine adanmış mabetler olmak üzere Mısır'ın önemli merkezlerini ziyaret etmiştir. Sakkara'da bulunan Sarapeium'daki Apis Boğası'nın ve Mısır tanrılarının heykellerinin yanına, kendisinin ve diğer hanedan üyelerinin heykellerini yerleştirmiş, aile üyeleri için kültler oluşturmuştur. Ayrıca firavunların yaptığı gibi yeni tapınaklar inşa ederek tanrıları onurlandırmıştır.³⁶ M.Ö. 221 yılında tahta geçen V. Ptolemaios Epiphanes ise Bukhis Boğası'nın resmedildiği tasvirler yaptırmıştır.³⁷

Ptolemaios hükümdarları kadar eşlerinin de mevcut statülerini sağlamlaştırmak adına ilahi bir rol üstlendiklerini söylemek mümkündür. Zira Mısır'da kadın, I. Hanedanlık Dönemi'nden beri önemli rol oynamaktadır ve bu kapsamda hem halktan kadınlar hem de kraliçeler, kendilerini yeryüzündeki temsilcileri olarak gördükleri tanrıçalarla ilişkilendirmişlerdir.³⁸ Böylece özellikle seçkin sınıf mensubu Mısırlı kadınlar Hathor'nun rahibesi, bereket, üreme ve doğum tanrıçası haline gelmişlerdir.³⁹ Burada, I. Kleopatra döneminde yöneticilerin yaşarken tanrılaştırılmasının yanı sıra⁴⁰ III. Kleopatra'nın kendisini tanrıça Isis'in somut hali ve yaşayan bedeni olarak görmesinin de etkili olması muhtemeldir. Ptolemaios krallarından biri olan XII. Ptolemaios da kendini "Yeni Dionysos"⁴¹ olarak tanrılaştırmak suretiyle tanrı katına terfi etmiş ve onun bu din siyaseti, kızı VII. Kleopatra'nın da kendini "Yeni Isis" olarak öne çıkarmasında etkin rol oynamıştır.⁴² Bu durum, yetkisine, gücüne ve hegemonyasına vurgu yapma amacı olarak görülebilir.⁴³ Tüm bunlar Ptolemaios kraliyet kadınlarının tanrılaşmasındaki etkileşim sürecini yansıtmaktadır. Öte yandan kral ve kraliçelerin kendilerini sadece tanrılaştırmakla kalmayıp aynı zamanda bir Mısırlı olduklarını, kendilerini Mısırlı olarak gördüklerini göstermek adına ülkedeki dini ayin ve törenler başta olmak birbirinden farklı etkinliklere resmi olarak katılmayı böylece mevcut statülerini halka sürekli olarak hatırlatmayı önemseyen bir din siyaseti izlemişlerdir. Bu anlamda Ptolemaios hükümdarlarının, Mısır'ın dini gelenekleri kapsamında, Bukhis Boğası'nın⁴⁴ cenaze törenine resmi olarak katılmalarının altında yatan temel sebeplerden biri de onların Mısır dinini anlamak istemesi olabilir.⁴⁵ Gerçekten de kutsal Bukhis Boğası, tanrı Montu'nun dünyadaki maddi yansıması olanın yanı sıra Mısır'da benimsenmiş pek çok hayvan kültüründen birini temsil ettiği için Mısır halkının nazarında büyük bir öneme sahiptir.⁴⁶ Hükümdarların, Mısır dinine ılımlı yaklaşımı ve dini törenlere icabet etmelerinin, hem dini hem de siyasi bir stratejinin varlığını güçlü bir şekilde gündeme getirdiği düşünülebilir.⁴⁷

Bu anlamda, hükümdarların, Mısır'ın geleneksel dini törenlerine resmen katılması, mevcut hükümdarın Mısır dinine saygı duyduğunu düşünen ve bundan fazlasıyla memnuniyet duyan halk tarafından kabul görmesinde oldukça etkili rol oynamıştır.⁴⁸ Mısır halkına göre hükümdarlar, bu

³⁵ Apis Boğası, Büyük İskender'in önem verdiği, ziyarete ettiği ve kurbanlar sunduğu bir tanrı olduğu için Ptolemaios hükümdarları tarafından fazlasıyla benimsenmiş ve saygı görmüştür. Bkz. Bkz. Arrianos, *İskenderin Seferi*: III. 1; Wilkinson, 2013: 578

³⁶ II. Ptolemaios Philadelphos, Mısır'daki Birinci Çağlayan'da bulunan Philae Adası'nda Isis'e adanmış bir tapınak kompleksi yaptırmıştır. Bkz. Hölbl, 2001: 258. Fig. 9. 1; Ayrıca Ipsetut, Gebtu (Yunanca Koptos), Iunet (Yunanca Tentyris), Sakkara, Delta, Per-Hebit'te (Yunanca Iseum) inşaat çalışmaları başlattı. Bkz. Wilkinson, 2013: 578-579

³⁷ V. Ptolemaios Epiphanes dönemine ait olan ve Bukhis Boğası'nın tasvir edildiği kireçtaşı mezar steli için bkz. Walker&Higgs 2001: 78. Fig. 57

³⁸ Ashton, 2008: 11, 77-78; Spier, 1989: 31

³⁹ Clay et.al., 2009: 30

⁴⁰ Ashton, 2008: 130; Tarn, 1928: 206

⁴¹ VII. Kleopatra'nın oğlu XV. Ptolemaios Caesarion "Yeni Horus" ünvanı almıştır. Horus, Isis ve Osiris'in oğludur ve kraliçe bu ünvanı oğluna vererek onu bu statüye yükseltmiştir. Bkz. Brenk, 1992: 161; Ashton, 2003: 27; Yunanlılarda bu tanrılaşma süreci farklı bir boyutta karşımıza çıkar, anne Aphrodite ile ilişkilendirilirken oğlu Eros ile ilişkilendirilir. Bkz. Grant, 2011: 107

⁴² Plutarkhos, *Marcus Antonius*: 54; Stadter, 1999: 180; Ashton, 2008: 138-139. Bkz. Plate 4. 8; Burstein, 2004: 12; Brenk, 1992: 161; Evans, 1931: 133

⁴³ Ashton, 2008: 138-139. Bkz. Plate 4. 8

⁴⁴ Bukhis Boğası hakkında detaylı bilgi için bkz. Stephens, 2005: 223.

⁴⁵ Chamoux, 2002: 159; El Daly, 2003: 53; Kallen, 2013: 68-70; Roller, 2010: 53, 57-58

⁴⁶ Herodotos, *Historiai*, 2. 65-76; Roller, 2010: 53

⁴⁷ Thompson, 2003: 33

⁴⁸ Jones, 2006: 35

davranışları sayesinde dini ve kültürel anlamda Mısır'a ve Mısırlılara olan saygılarını ortaya koymuştur.⁴⁹ Bu yaklaşım, aynı zamanda yabancı kökenli hükümdarların "Mısır Hükümdarı" olarak benimsenmesinde dikkate değer bir rol oynamıştır.⁵⁰

Ptolemaios hükümdarlarının din siyasetini ve yönetim anlayışlarını değerlendirmede tapınaklar da oldukça önemlidir. Zira tapınaklar kral ve kraliçelerin din siyasetini üstü kapalı bir şekilde ifade etmede etkin bir şekilde kullanılmıştır.⁵¹ Ptolemaios Hanedanı döneminde Mısır kralı/kraliçesinin heykelinin bulunduğu yerler ilahi tapınma yerleri olmuş ve kült merkezi haline gelmiştir.⁵² Bu tapınaklar ve tapınak duvarlarında betimlenmiş olan tasvirler, Ptolemaios hükümdarlarının din siyasetini belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır. Örneğin, Yeni Krallık Dönemi'ne tarihlenen ve muhtemelen 30. Hanedanlığın yöneticisi olan I. Nectanebo'ya kadar gidebileceği düşünülen Denderah'taki Hathor Tapınağı'na VI. Ptolemaios, VII. Ptolemaios, IX. Ptolemaios, XII. Ptolemaios ve VII. Kleopatra dönemlerinde eklemeler yapılmıştır. Bu tapınak hem hükümdarların tanınmasında hem de onların politikasının anlaşılmasında önemli bir etken olmuştur. Özellikle tapınağın iç duvarlarında yer alan kabartmalar din siyasetine yönelik bilgi veren önemli kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵³ Burada yer alan bir tasvirde VII. Kleopatra doğum yapan bir tanrıça gibi betimlenmiştir. Betimlemede yer alan kutsal çocuk ise VII. Kleopatra'nın oğlu XV. Ptolemaios Caesarion'u işaret etmektedir. Burada amaç, henüz reşit olmayan bebek Caesarion'u Güneş tanrısı Horus ile özdeşleştirmektir. Denderah Tapınağı'nın duvarında yer alan bir başka tasvirde ise VII. Kleopatra ve Caesar'ın oğlu XV. Ptolemaios Caesarion'un Isis ve Horus ile birlikte betimlendiği görülmektedir. Burada Horus yani XV. Ptolemaios Caesarion, öldürülen babasının intikamını almak için düşmana karşı savaşırken betimlenmiştir. Tapınak duvarında yer alan bu tasvirde VII. Kleopatra kendisinin gerçek bir tanrıça olduğunu ve geleceğin tanrı kralının annesi olduğunu vurgulamak istemiş olmalıdır.⁵⁴ Kraliçenin, tapınakların yanı sıra sinagoglara da önem vermiş olması, önceki hükümdarlarla kıyaslandığında, oldukça farklı bir durum olarak karşımıza çıksa da aslında onun toplumun her kesimini kucaklayan politikasını ve farklı dini inanışlara sahip kişilerin desteğini almaya çalıştığını görmek mümkündür.⁵⁵

SONUÇ

Mısır, bir toplumun en önemli kurumsal yapıları arasında sayabileceğimiz din ve siyaset yönetiminin iç içe geçtiği Ön Asya medeniyetlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda Mısır'da karşımıza çıkan bu idari sistemden de anlaşılacağı gibi din, krallar ya da tek lider konumundaki yöneticiler tarafından politik açıdan kullanılmıştır. Meşruiyet kaygısı nedeniyle bütün monarşilerde benimsenmiş olan din siyaset ilişkisinin Ptolemaioslar tarafından Mısır'da da stratejik bir şekilde uygulandığı ve Mısır halkı tarafından da benimsendiği ileri sürülebilir. Mısır'da karşımıza çıkan bu idari sistemde, dinin başat argümanı ve temel dayanak noktası "meşruiyet", siyasetin başat argümanı ve temel dayanak noktası "güç"tür. Tanrısal hakikat, hakikate kavuşma, anlama ve keşfetme tüm toplumlarda olduğu gibi Eski Mısır'ın bir düzeyi olan Ptolemaios Hanedanı'ndaki halk katları için de oldukça önemli ve anlamlı olmuştur. Halk katlarının bu temel kültürel kaygısını anlayan hanedan mensupları, bir yandan kendilerini tanrı ilan edip Mısır halkını yöneten siyasetlerini uygularken; diğer yandan da Mısır halkı böylesi bir yönetim tarzında kendilerini yöneten hükümdarların Tanrısal hakikatin bir aracısı olduğuna ilişkin dini inanca meyletmışlerdir. Ptolemaios Hanedanı'ndan da kolaylıkla anlaşılacağı gibi din, güç kaynağı olan siyasete sınırsız bir meşruiyet ayrıcalığı sağlarken, siyaset meşruiyeti olan dine sınırsız bir güç kaynağı ayrıcalığı sunar. Böylelikle toplum içindeki inanç grupları siyasi güç ve ayrıcalık elde ederken, hükümdarlar da dini meşruiyetlerini pekiştirmiş olurlar. Başka bir anlatımla, din ve siyaset ilişkisi sayesinde "meşru bir güç" ya da "gücün meşruiyeti" ortaya çıkmış olur. Dinin, inanç ve vicdana, siyasetin ise akıl ve stratejiye bağlı olduğu göz önünde bulundurulduğunda, hem dini gruplar hem de hükümdarlar karşılıklı bir güç elde etmiş olurlar. Buradaki din siyaset ilişkisinde önceliğin hangisinde olduğu belli olmayan iç içe geçmiş bir yapı hâkimdir. Fakat tanrıların, toplumlar ve kültürler tarafından hükümdar olarak kabul edilmesi hususu son derece açıktır.

⁴⁹ Ray, 2003: 10; Roller, 2010: 53

⁵⁰ Delaney, 2014: 1

⁵¹ Ray, 2003: 9

⁵² Grant, 2011: 110

⁵³ Ashton, 2008: 91-92, 95, 123, 131; Walker&Higgs 2001: 138. Fig. 3. 2; Hölbl, 2001: 270. Fig. 9. 8

⁵⁴ Ray, 2003: 10-11

⁵⁵ Thompson, 2003: 33

Ptolemaios Hanedanı boyunca tahta geçmiş olan hükümdarlar kendilerini tanrının/tanrıçanın bir yansıması olarak görmüşler hatta tanrı kültü ile ön plana çıkmışlardır. Bu vasıtayla tanrısallaşan hükümdarlar, tebaasını, kendilerinin, en üst konumdaki tanrı/tanrıça ile doğrudan irtibat halinde olduğunu vurgulamak suretiyle egemenliği altındaki kesimi nispeten sorunsuz bir şekilde yönetmiştir. Dini meşruiyet gücünün tüm avantajını kullanan bu hükümdarlar, izledikleri yerel din siyasetinin yanı sıra farklı dini gruplara da yardım ederek kendi saltanatlarını sürekli kılmışlardır. Böylece hem Mısır'daki yerli halkın hem de Yunan, Makedon ve Yahudi kökenli halkın tanrıça ve firavun hükümünde kralı/kraliçesi olmayı başarmışlardır. Öyle ki, bu hükümdarlar bir yandan farklı etnik kökenlerden oluşan Mısır halkının tamamının Makedon kökenli hükümdarı iken diğer yandan da Mısırlıların firavunu statüsündedir. Böylece Ptolemaioslar döneminde tahta geçen hükümdarların siyasi çizgisine yön veren dini gelenek ve inanışların, Mısır'daki Ptolemaios Hanedanı yönetim sisteminin sürdürülebilir oluşundaki en temel etken olduğu daha iyi anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

- Diodorus Siculus. (1963). *Library of History*, (Çeviren: C. Bradford Welles), Vol VIII, Books 16.66-17, Cambridge: Loeb Classical Library.
- Flavius Arrianos. (2004). *İskender'in Seferi*, (Çeviren: F. Akderin), İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Flavius Iosephus. (1998). *The Works of Iosephus: New Updated Edition*, (Çeviren: A. M. William Whiston.), New York.
- Herodotos. (2004). *Historiai (Herodot Tarihi)*, (Çeviren: M. Ökmen), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Modern Kaynaklar

- Adamson, P. B. (1982). "Consanguineous Marriages in The Ancient World", *Folklore*, 93(1): 85-92.
- Akurgal, Ekrem (1987). *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul: Net Yayınları.
- Altunay, Erhan (2012). *Paganizm. Kadim Bilgelige Giriş*, İstanbul: Hermes Yayınları.
- Ashton, S-A. (2003). "Cleopatra: Goddess, Ruler or Legend ", S. Walker & S-A. Ashton (der.), In *Cleopatra Reassessed* içinde, Londra: The British Museum Occasional Paper, 25-30.
- Ashton, Sally-Ann (2008). *Cleopatra and Egypt*, Oxford: Blackwell Publishing.
- Bernal, Martin (2003). *Kara Athena*, (Çeviren: Özcan Buze), İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Birch, Samel (1864). *Two Egyptian Tablets of the Ptolemaic Period*, Londra.
- Brenk, Frederick E. (1992). "Antony-Osiris, Cleopatra-Isis: The End of Plutarch's Antony", P. A. Stadter (der.), In *Plutarch and the Historical Tradition* içinde, Londra: Routledge, 159-182.
- Burstein, Stanley M. (2004). *The Reign of Cleopatra*, Londra: Greenwood Press.
- Chamoux, François (2002). *Hellenistic Civilization*, (Çeviren: M. Roussel and M. Roussel), Malden&Oxford: Blackwell Publishing.
- Clay Catherine. Paul Chandrika. Senecal Christine (2009). *Envisioning Women in World History: Prehistory-1500* (Vol. 1), Boston: Mc. Graw-Hill Higher Education.
- Delaney, A. E. (2014). "Reading Cleopatra VII: The Crafting of a Political Persona", *The Kennesaw Journal of Undergraduate Research*, 3(I): 1-9.
- El Daly, Okasha (2003). "The Virtuous Scholar: Queen Cleopatra in Medieval Moslem/Arab Writings", S. Walker, and S-A. Ashton (der.), In *Cleopatra Reassessed* içinde, Londra: The British Museum Occasional Paper, 51-54.
- Evans, James Arthur (1931). *Daily Life in the Hellenistic Age from Alexander to Cleopatra*, Daily Life Through History Series, Londra: The Greenwood Press.
- Fraser, P. M. (1961). "Bibliography: Graeco-Romen Egypt, Greek Inscriptions (1960)", *The Journal of Egyptian Archaeology*, 47: 139-149.
- Freeman, Charles (2013). *Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları*, (Çeviren: Suat Kemal Angı), Ankara: Dost Kitabevi.
- Grant, Michael (2011). *Cleopatra*, Oxford: Hachette Publishing.
- Griffiths, J. Gwyn (1961). "The Death of Cleopatra VII", *The Journal of Egyptian Arhaeology*, 47: 113-118.
- Grimal, Nicolas (2005). *A History of Ancient Egypt*, (Çeviren: I. Shaw), Oxford: Blackwell Publishing.
- Hölbl, Günther (2001). *A History Of The Ptolemaic Empire*, (Çeviren: Tina Saavedra), Londra: Routledge.

- İplikçioğlu, Bülent (1997). *Eskibati Tarihi I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İplikçioğlu, Bülent (2000). *Hellen ve Roma Tarihi'nin Anahatları*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Jones, Prudence J. (2006). *Cleopatra: A Sourcebook*, Norman: University of Oklohama Press.
- Kallen, Stuart A. (2013). *Pharaohs of Egypt*, San Diego&CA: ReferencePoint Press.
- Mansel, Arif Müfid (1995). *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- OGIS 168 <http://www.attalus.org/docs/ogis/s168.html> adresinden erişildi. (Erişim Tarihi: 18. 03. 2017)
- Plutarkhos (1992). *Marcus Antonius*, (Çeviren: M. Özaktürk), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Plutarkhos (2007). *İskender & Caesar*, (Çeviren: F. Akderin), İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Ray, John (2003). "Cleopatra in the Temples of Upper Egypt: The Evidence of Dendera and Armant", S. Walker, and S-A. Ashton (der.), In *Cleopatra Reassessed* içinde, Londra: The British Museum Occasional Paper, 9-12.
- Roller, Duane W. (2010). *Cleopatra. A Biography*, Women in Antiquity Series, Oxford: Oxford University Press.
- Spier, J. (1989). "A Group of Ptolemaic Engraved Garnets", *The Journal of The Walters Art Gallery*, 47: 21-38.
- Stadter, Philip A. (1999). "Philosophos kai Philandros: Plutarch's View of Women in the Moralia and Lives", S. B. Pomeroy (der.), In *Plutarch's Advice to The Bride and Groom and a Consolation to His Wife* içinde, New York: Oxford University Press, 173-182.
- Stephens, Susan (2005). "Lessons of The Crocodile", *Symposium: Imperial Trauma*, Common Knowledge Part 1, 11(2): 215-239.
- Tarn, William W. (1928) "The Hellenistic Ruler-Cult and Daemon", *The Journal of Hellenistic Studies*, 48(2): 206-219.
- Thompson, D. J. (2003). "Cleopatra VII: The Queen on Egypt", S. Walker, and S-A. Ashton (der.), In *Cleopatra Reassessed* içinde, Londra: The British Museum Occasional Paper, 31-34.
- Tyldesley, Joyce (2008). *Cleopatra: Last Queen of Egypt*, Londra: Basic Books.
- Volkman, H. (1958). *Cleopatra: A Study in Politics and Propaganda*, (Çev. T. J. Cadoux), Londra: Sagamore Press.
- Walker, S&P. Higgs (2001). *Cleopatra Of Egypt: From History To Myth*, Princeton: Princeton University Press.
- Wilkinson, Toby (2013). *Eski Mısır: M.Ö. 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, (Çeviren: Ümit Hüsrev Yolsal), İstanbul: Say Yayınları.
- Yıldırım, Ercüment (2016). Concept of Leadership in The Ancient History It's Effects of Middle East, *Sociology and Anthropology*, 4(8): 710-718.
- Yıldırım, Ercüment (2017). *Eskiçağ Mezopotamya'sında Liderler-Krallar Kahramanlar*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
-

